

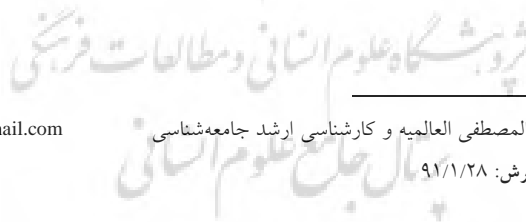
اخلاق دینی و تعامل سایبری

غلام حیدر کوشا*

چکیده

در این مقاله سعی شده است دربارهٔ خصوصیات آسیب‌زای فضای سایبر بحث شده و اخلاق دینی به عنوان جبران‌کننده و کاهش‌دهندهٔ آسیب‌ها پیشنهاد شود. در مقاله، ابتدا خصوصیات رسانه و سپس عوامل ضعف اخلاق کاربران و در نهایت، دستاوردهای دین در تقویت اخلاق کاربران و راهبردهای تقویت و استحکام اخلاق دینی بررسی شده است. در این مقاله تأکید بر این است که اقدامات ملی و بین‌المللی کارآیی لازم را برای کاهش یا از بین بردن ناهنجاری‌های به‌وجود آمده ندارد، بلکه راهبرد فردی - اخلاقی و به صورت مشخص‌تر، اخلاق دینی می‌تواند فضای آسیب‌زای رسانه را به محیطی امن تبدیل کند. اخلاق دینی، هم پشتوانه‌های استدلالی اخلاق کاربران را تحکیم می‌بخشد و هم ضمانت اجرای کارآمدی در اختیار قرار می‌دهد. شرط مکمل راهبرد فردی - اخلاقی جامعه‌پذیری دینی، تقویت روحیه خوددیگرپنداری، آشناسازی با پیامد منطقی رفتار کاربران و نهادینه‌سازی امر به معروف و نهی از منکر است.

کلیدواژه‌ها: اخلاق، اخلاق دینی، تعامل سایبری، اخلاق رسانه و اخلاق کاربران سایبر.

مقدمه

رسانه بخشی گریزناپذیر دنیای معاصر ماست. انسان‌های امروز با رسانه به دنیا آمده و در طول عمر با آن زندگی کرده و در نهایت با آن می‌میرند. دستاوردهای رسانه در پیشرفت و ترقی دانش بشر گاهی وصف‌ناپذیر می‌نماید. ارتباطات و دادوستدهای جهانی در کمترین زمان ممکن ارمغان تکنولوژی ارتباطات و ایجاد فضای مجازی است. ما امروز قادریم با افرادی حرف بزنیم و ارتباط برقرار کنیم که نه تنها خودشان را نمی‌شناسیم، بلکه اسم شهر و محل زندگی‌شان را حتی نشنیده‌ایم. این، دستاورد کمی نیست که بتوان حتی بدون ترک کردن اتاق، معامله کرد، کارهای اداری انجام داد، به دوستان سری زد و احوالشان را جویا شد یا به صورت اغراق‌آمیز به جاهای مختلف جهان مسافرت کرد و اماکن دیدنی کشورها را دید و با افراد مختلف ملاقات کرد. ارتباطات به‌رغم تسهیلاتی که برای زندگی بشر به ارمغان آورده است، ذاتاً آسیب‌هایی نیز همراه داشته که شیرینی پیشرفت‌ها و راحتی‌ها را در کام بسیاری از سیاست‌گذاران و کاربران عمومی این تکنولوژی تلخ کرده است. جرائم‌جدید، بزهکاری‌ها، ناامنی‌ها و مسائل اخلاقی فراوانی که امروزه افراد با آن درگیرند، بخشی از این تلخکامی‌هاست.

در این تحقیق در حد توان نویسنده، تلاش شده است راهکاری برای کاهش آسیب‌های روانی و اخلاقی کاربران با استفاده از متون دینی استخراج و درباره آن بحث شود. راهکار پیشنهادشده، راهکار تقویت اخلاق دینی است. به زعم این تحقیق، راهکار اخلاق دینی، قابلیت شایسته برای جبران کردن ضعف هنجاری و اخلاقی محیط سایبر دارد.

الف. مفاهیم

(۱) دین و اخلاق

دو واژه «دین» و «اخلاق» از منظر لغت و اصطلاح، تعریف‌های متعددی دارند که در منابع دیگر به صورت مبسوط یادآوری شده است.^۱ در این تحقیق، دین با محوریت دین اسلام «مجموعه‌ای از اعتقادات، احکام و اخلاق که خاستگاه قدسی و وحیانی داشته باشد»، در نظر گرفته شده و مراد از اخلاق «مجموعه نظامی ناظر بر صفات و رفتارهایی است که قابل اتصاف به خوبی و بدی یا شایسته و ناشایسته است».

(۲) اخلاق دینی

رویکرد اسلام و بالتبع علمای اسلامی به اخلاق این است که اخلاق، ماهیت دینی دارد و بخشی از دین شمرده می‌شود. در تعریف پیش‌گفته از دین نیز به همین خصوصیت اشاره و

دستورالعمل‌های اخلاقی، بخشی از دین معرفی شده است. از این حیث، اخلاق دینی اخلاقی است که در آن رفتار ارزشی به کمک دین مشخص و حدود آن معین می‌شود؛^۲ بدین معنا که ارزش‌های رفتاری و حدود ارزشمندی افعال با وحی و منابع دینی شناخته می‌شود، از این رو اخلاق مبتنی بر آیات و روایات و متون مقدس دینی «اخلاق دینی» شمرده می‌شود.^۳

۳) تعامل سایبری

در یک نگاه کلی، تعامل سایبری^۴ حاکی از روابط متقابل افراد در فضای سایبر است؛ فضایی که بر پایه ارتباط دیجیتال، تکنولوژی‌های اطلاعات اینترنت، پست الکترونیک و محیط‌های پیرامون، نظیر چت‌روم، تابلو اعلانات و همچنین سیستم‌های تصویرسازی دیجیتال شناخته می‌شود.^۵ تعامل سایبری بیشتر به دادوستدی اشاره دارد که از طریق اینترنت به وقوع می‌پیوندد.^۶ این دادوستد در دنیایی تجربه می‌شود که شبکه‌های الکترونیک ارتباطات متقابل بستر آن را فراهم نموده و بر محدوده تعامل و هدف تعامل اثر می‌گذارد. اثرگذاری فضا به گونه‌ای است که اغلب، خود تعامل به عنوان هدف از سوی تعامل‌گران پذیرفته می‌شود. به طور کلی، آنچه تعامل سایبری را تعیین می‌بخشد: ۱. ابزار الکترونیکی، خصوصاً شبکه تارگستر جهانی اینترنت، ۲. هدف تعامل و ۳. اطلاعاتی است که به عنوان محتوای تعامل بین افراد جابه‌جا می‌شود.

ب. خصوصیات دنیای سایبرنتیک

افراد ساکن در دنیای متکی بر روابط سایبری تعاملات خودشان را در یک فضای مجازی^۷ سامان می‌بخشند. «دنیای مجازی» دنیایی است که در آن افراد به واسطه ارزش‌ها و علایق مشترک از طریق اینترنت به همدیگر متصل می‌شوند و پیوند دوستی و عاطفی میان آنان به وجود می‌آید که ممکن است به ارتباط رودررو منجر شود. دنیای مجازی که در عرض دنیای واقعی زندگی انسان امروزی قرار گرفته است، خصوصیات و ویژگی‌های مخصوص به خود را دارد که به مواردی از آن اشاره می‌شود.

۱) جهانی و فرامرزی بودن

جهانی بودن دنیای سایبرنتیک بهر و نودی اشاره دارد که همو جبارتباطاتهم زمانو ظهور «فضای احوار تباطی» شده است. دنیای سایبری دست کم با سه خصوصیت بارز «فراملی بودن»، «فراگیر و جهانی بودن» و «پیوستگی» شناخته می‌شود.^۸

خصوصیات ذکر شده، ظرفیت‌های دنیای سایبر را معرفی می‌کند. بر اساس این خصوصیات، فضای سایبر فضایی جدیدی است که اساساً «فراملی» و «فراجغرافی» و به تعبیر دقیق‌تر «بی‌مکان» است، از این رو همه تولیدات سایبرنتیک ضمن بهره‌مندی از خصیصه‌های میلیوبومی، در یک فضای «فراملی» بروز و ظهور می‌یابد. ابزار فرامری بودنیای سایبر سیستم‌های رایانه‌ای و نرم‌افزارهای «جهان‌کارکردی» است. از طریق دسترسی به سیستم رایانه و شبکه تارگستر جهانی (اینترنت) فعالیت‌ها جهانی و فرامری می‌شود و به همین علت، فعالیت‌های سایبری و همچنین جرائم سایبری، فرامری و بین‌المللی خوانده شده است. سایبر، این امکان را در اختیار کاربر قرار می‌دهد که فردی در کشور A اطلاعات را وارد و فردی دیگری در کشور B آنرا پردازش و شخص سوم در کشور C به نتایج آن دست یافته و پیگیر اهداف این فعالیت پیچیده و سازمان یافته باشد.^۹

۲) اطلاعاتی بودن

امروزه رایانه بخش گریزناپذیر زندگی ما شناخته شده است. رایانه‌ها فرم جهان را از شکل صنعتی به شکل اطلاعاتی تغییر داده است. در جامعه اطلاعاتی، میلیون‌ها انسان بدون در نظر داشت زمان و مکان، باهم ارتباط برقرار کرده‌اند. به تعبیر نیکولاسنگروپونت^{۱۱} پژوهشگر امریکایی رسانه، در رساله «انسان عددی»، شیوه زندگی انسان معاصر انفورماتیک شده است. در این سبک زندگی، افراد تلاش می‌کنند همدیگر را در اجتماعات و محله‌های عددی ملاقات کنند.^{۱۱} به صورت روشن‌تر، نه تنها روابط اهالی دنیای سایبری اطلاعاتی است، بلکه هویت آنها نیز اطلاعاتی و عددی است، زیرا شناخت اهالی اجتماعات مجازی از همدیگر بر پایه رمزها،^{۱۲} آدرس‌های الکترونیکی،^{۱۳} چت‌روم‌ها، پیوندها^{۱۴} و تارنماهایی^{۱۵} است که در محیط آنها همدیگر را ملاقات کرده و باهم تعامل می‌کنند. اطلاعاتی بودن فرهنگ جامعه نوین مجازی، عامل ظهور فرهنگ‌های الکترونیک متفاوت در سطح جهان شده^{۱۶} و دوسویه‌گی آن را در پی داشته است. به همین سبب، فرهنگ الکترونیکی جهانی (جهانی‌شدن فرهنگی) فرایند عظیم دوجبهی در سطح جهان را همراه دارد؛ فرایندی که هم فرهنگ‌های متفاوت را در یک سطح عام‌تر هم‌سان می‌سازد و هم باعث شکل‌گیری خرده‌فرهنگ‌های همسو با اجتماعات خاص مجازی می‌شود.^{۱۷}

۳) انزوای معاشرتی

برخی پژوهشگران رسانه به مجازی شدن روابط خوشبین بوده و آن را راه حل منطقی برای بسیاری از مشکلات و مسائل زندگی شهری، نظیر «حرکت جمعیت»، «سوانح و حوادث شهری» و «مسائل انسانی» می‌دانند،^{۱۸} در حالی که در کنار این خوش بینی، نگرانی‌های غیرقابل اغماضی نیز وجود دارد. یکی از شاخص‌ترین آنها انزوا، تنهایی و کاهش ارتباط چهره به چهره عاطفی میان افراد است. براساس یافته‌های پژوهش ۱.۵ میلیون دلاری پژوهشگران دانشگاه کارنگی ملون^{۱۹} استفاده از اینترنت با کاهش ارتباط کاربران با اعضای خانواده، کاهش روابط اجتماعی و در نهایت، افسردگی آنها همراه است.^{۲۰} کاهش ارتباط و انزوای معاشرتی، برآیند تعامل معتادانه و مستمر با شبکه‌های تارگستر جهانی (اینترنت) است. حاصل این نوع تعامل، چیزی جز جذاب‌تر پنداشتن صفحه رایانه از واقعیت زندگی روزمره^{۲۱} و کاهش علاقه کاربران به مشارکت اجتماعی و فعالیت‌های مدنی نخواهد بود.^{۲۲}

۴) بی‌هنجاری و تضاد هنجاری

اساس روابط مجازی کاربران هنجارهای لحظه‌ای است.^{۲۳} تعامل مستمر با تارنماها سبب می‌شود که کاربر از هنجارهای اجتماعی فاصله گرفته و در درازمدت به آنها کم‌توجه شود. مطالعات انجام شده روی کاربران اینترنت نشان می‌دهد که میزان استفاده از اینترنت با نسبی‌نگری هنجاری ارتباط معنادار دارد؛ یعنی کسانی که بیشتر از اینترنت استفاده می‌کنند در مقایسه با کسانی که استفاده نکرده‌اند نسبی‌نگرترند.^{۲۴} پیامد منطقی نسبی‌نگری هنجاری، بروز هنجارهای متضاد در دنیای تعامل مجازی کاربران خواهد بود، زیرا کاربران برای نظم‌بخشی به تعاملاتشان در اجتماعات مجازی تازه شکل گرفته، ناگزیر می‌شوند هنجارهای متضاد را مطرح کنند^{۲۵} و نگرانی از بی‌هنجاری یا تضاد هنجاری در دنیای روابط اینترنتی به این علت است که بی‌هنجاری و تضاد هنجاری در روابط مجازی کاربران محدود نمانده و به صورت نامرئی، اجتماعات واقعی آنها را نیز تحت تأثیر قرار می‌دهد.^{۲۶}

ج. بی‌هنجاری اخلاقی و تدابیر امنیتی در فضای سایر

تردید نیست که محیط سایبر فرصت‌های زیادی را در جهت رشد، پیشرفت و توسعه جوامع به همراه آورده است، اما ضمن فرصت‌های به دست آمده، این محیط برخی مسائل را دربردارد که امروزه کشورهای جهان با آن درگیرند، از جمله می‌توان به مشکلات

اخلاقی و هنجاری اشاره کرد. ریشه مشکلات هنجاری این است که معاشرت‌های سایبری همیشه بر پایه هنجارهای پذیرفته‌شده معاشران نیست. در بسیاری موارد، هنجارهای جامعه ابتدا در تعاملات مجازی و در پی آن در تعاملات واقعی نادیده گرفته شده یا شکسته می‌شود. به همین منظور، دست‌اندرکاران و سیاست‌گذاران بخش‌های یادشده در سطوح مختلف درصد کنترل و از بین بردن هنجارشکنی، برآمده‌اند. برای مبارزه با هنجارشکنی تدابیر امنیتی و کنترلی در سه سطح حکومتی / ملی، بین‌المللی و فردی پیش‌بینی و بعضاً به کار بسته شده است.

(۱) اقدامات ملی

یکی از راهبردهای مبارزه با آسیب‌های اجتماعی حاصل از اینترنت، اقدامات ملی و حکومتی کشورهاست. در این راهبرد، کشورها سیاست‌های پیشگیرانه و کاهش‌دهنده مخاطرات را در دستور کار قرار داده و مسئولیت برقراری امنیت اجتماعی کاربران را به ارگان‌های خاص و مربوط وامی‌گذارند. برای مثال، امریکا در سال ۲۰۰۳ م مصوبه‌ای را ابلاغ می‌دارد که بر اساس آن، استراتژی‌های پیشگیری از حمله‌های فضای سایبر علیه زیرساخت‌های حیاتی، کاهش آسیب‌پذیری ملی از طریق فضای سایبر و کمینه کردن خسارات و زمان بازیابی و بازسازی حملات اجتماعی اولویت راهبردی دولت امریکا را تشکیل داده و فعالیت‌هایی، همچون جاسوسی، خراب‌کاری، تبلیغات، سرقت اطلاعات و مواردی از این دست در دستور کار دولت قرار می‌گیرد.^{۲۷} اولویت دوم این ابلاغیه اقدامات کاهش‌دهنده آسیب‌های اجتماعی است. در اولویت دوم، تأکید شده است که دستگاه‌های قضایی ویژه به منظور پیشگیری و پیگرد قانونی مهاجمان سایبر ایجاد شده و بستر استفاده امن و معتبر از سیستم‌های قابل اطمینان و همچنین کنترل نظارتی سیستم‌های کنترل دیجیتال توسعه یابد.^{۲۸}

چین به عنوان کشور پیشرو در استفاده از فضای سایبر در آسیا و اقیانوسیه نیز در سطح ملی قوانینی را در سال ۱۹۹۴ م به منظور حفاظت از سیستم‌های اطلاعاتی تصویب کرد. در این قانون، تصویب شده است که هیچ سازمان یا فردی نمی‌تواند از سیستم اطلاعاتی رایانه برای اموری استفاده کند که منافع جمعی یا ملی و همچنین منافع قانونی شهروندان را به مخاطره اندازد.^{۲۹} به طور کلی هرکشوری به تناسب توانمندی تکنولوژیکی و امنیتی خود تمهیداتی در جهت برقراری امنیت فضای سایبر و سلامت کاربران آن در نظر گرفته است.

چالش‌های اقدامات ملی

البته سیاست‌های ملی و تدابیر حکومتی کشورها برای از بین بردن یا کاهش هنجارشکنی‌های سایبری، مؤثر نیست، زیرا حکومت‌ها برای مهار شکسته شدن هنجارهای جامعه، نوعاً به مجازات‌های کیفری متوسل شده و اولین نکته در اجرای مجازات‌های کیفری، وجود قلمرو حکومتی حکومت‌هاست. تعیین قلمرو حکومتی در جرائم اینترنتی یکی از مشکلات اساسی در مقابل حکومت‌های ملی است،^{۳۱} آرایین‌رو دولت‌ها نمی‌توانند جرائم اینترنتی را با سهولت پیگیری جرائم در فضای جغرافیای کشور خود، پیگیری کنند،^{۳۱} زیرا ممکن است دامنه جرم در کشوری بروز یابد و مجرم بیرون از آن کشور باشد. علاوه بر آنچه گفته شد، محدودیت‌های دیگری نیز در برابر اقدامات امنیتی در سطح ملی وجود دارد، از جمله اینکه قوانین فعلی کشورها قابل کاربرد در فضای مجازی نیست و اینکه به علت جدید بودن تکنولوژی اطلاعات در بسیاری از کشورها، پلیس آموزش دیده و تکنولوژی مناسب برای مبارزه با جرایم سایبری وجود ندارد. و از همه مهم‌تر اینکه مخفی بودن هویت کاربران در فضای مجازی امکان تعقیب و شناسایی آنان را با مشکل روبه‌رو می‌سازد.^{۳۲}

۲) اقدامات بین‌المللی

راه بعدی مبارزه با جرایم سایبری اقدامات بین‌المللی است. نهادها و سازمان‌های زیادی، از جمله سازمان توسعه و همکاری اقتصادی، شورای اروپا، انجمن بین‌المللی حقوق جزا (AIDP)، اینترپول و کنوانسیون اروپایی سایبر کرایم، اقدامات شایان توجهی به‌منظور تحت‌کنترل قرار دادن جرایم رایانه‌ای و اینترنتی انجام داده‌اند.^{۳۳} آخرین اقدام در سال ۲۰۰۱م کنفرانس بوداپست بود که در آن اغلب کشورهای اروپایی همراه کانادا، ژاپنو افریقای جنوبی و امریکا مصوبه‌ای را با عنوان «کنوانسیون جنایات سایبر» به امضا رساندند و در آن، فاکتورهای، همچون دسترسی غیرقانونی به اطلاعات رایانه‌ای، تخریب تعامل میان داده‌های سیستمی از طریق حمله به شبکه‌های بزرگ، دسترسی غیرقانونی به کدهای برنامه‌های حساس، تخطی از قوانین کپی‌رایت و تکثیر غیرقانونی موسیقی و فیلم روی شبکه اینترنت و راه‌های مبارزه با آن مدنظر قرار گرفت.^{۳۴} نکته قابل ذکر این است که تمام نهادهای یادشده، بیشتر جرایم اقتصادی را در نظر داشته و کمتر به جرایم اطلاعاتی و هنجارشکنی‌های اخلاقی توجه کرده‌اند. در این میان، کنوانسیون اروپایی سایبر کرایم در خصوص هنجارشکنی اخلاقی فقط به پورنوگرافی کودکان بسنده کرده است.

چالش‌های اقدامات بین‌المللی

اقدامات بین‌المللی خوش‌بینانه‌ترین و ایده‌آل‌ترین شیوه مبارزه با مسائلی است که در حاشیه فضای سایبر ایجاد شده است. اما اقدام بین‌المللی با همکاری تمام کشورها به‌رغم ضرورتی که دارد، عملاً چالش‌هایی در پیش دارد که روند این اقدام را با مشکل روبه‌رو کرده است. اولین نکته، عدم بهره‌مندی همسطح کشورها از امکانات تکنولوژیکی و دسترسی به فضای سایبر است. این عدم تقارن، از سویی، سطح جرائم و از سوی دیگر، سطح تخریب را در کشورها ناهمسان ساخته است. این مسئله خود باعث تفاوت نگاه در تعریف و دامنه جرایم سایبری و همچنین سبب اختلاف و به تعبیر بهتر، کاهش انگیزه کشورها در مبارزه با جرایم گردیده و در نتیجه باعث شده است که کشورها آمادگی لازم را برای تدوین و پذیرش قوانین همسو و همسان با سایر کشورها نداشته باشند. دومین نکته این است که معاهده بین‌المللی مبارزه با مسائل جهان سایبر به شدت تحت تأثیر روابط خارجی حاکم بر سیاست کشورهاست؛ به این معنا که کشورها به صورت همسو با همدیگر در مسائل جهانی همکاری نمی‌کنند و اگر هم اعلام آمادگی نمایند در فرایند اجرا با سرد شدن روابط، سطح همکاری‌ها نیز به سردی می‌گراید.

۳) راهکارهای فردی و اخلاقی

باتوجه به چالش‌های یادشده بر سر راه اقدامات حکومتی و بین‌المللی برای کنترل جرایم سایبری، مؤثرترین اقدام، مراعات کردن مسائل ایمنی و اخلاقی توسط خودکاربران است. در این روش که به روش «کنترل فردی» موسوم است، تمام تضمین‌های اجرایی، درون‌فردی بوده و شخص با بهره‌گیری از وجدان فردی و مبانی اخلاقی و تعهد دینی، مراقبت‌های لازم را در خصوص طرز استفاده از شبکه‌های جهانی به عمل می‌آورد.^{۳۵} اهمیت این روش در مقایسه با دیگر روش‌ها این است که در سطوح مختلف زندگی قابل اعمال بوده و ظرفیت تأثیرگذاری بر اطرافیان کاربر را نیز دارد. با توجه به کارآمدی این روش، کشورهای پیشرفته در کنار اقدامات بین‌المللی، اجرای اصول اخلاقی را یکی از راه‌های مفید برای کنترل جرایم در نظر گرفته‌اند.^{۳۶} یکی از موارد عملی تدبیر اخلاقی، نهادینه شدن اصول اخلاقی روزنامه‌نگاری است که براساس آن کشورها سعی می‌کنند در گزارش‌های خبری خود به اصولی به عنوان اصول اخلاقی توجه نمایند. نمونه دیگر،

منشور اخلاقی رایانه است که در سال ۱۹۹۲م توسط انجمن ماشین‌آلات رایانه تأیید شده و ۲۴ فرمان و رهنمود اخلاقی در آن ذکر شده است.^{۳۷} اقدام فردی که به جهت‌گیری اخلاقی افراد وابسته است و با باورهای دینی پشتیبانی می‌شود، راه حل مطمئن و کم‌هزینه‌تری در مقایسه با سایر تمهیدات است.

۳-۱ فضای سایبر و اخلاق سکولار

اخلاق سکولار بنیان نظری خودش را بر توجیه‌پذیری اخلاق بدون اعتقادات دینی استوار می‌سازد. در اخلاق سکولار، ارزش‌های مادی و انسانی، نظیر خوشی، امنیت، هنر و عشق تعاون انسانی، امری بنیادین برای زندگی خوش به عنوان غایت زندگی اخلاقی در نظر گرفته می‌شود.^{۳۸} معیارهای توجیه در اخلاق سکولار «لذت»، «سود»، «قدرت»، «تمایل انسانی» و «انتخاب فردی» است؛^{۳۹} مفاهیمی که درصدد است انسان را در توجیه اخلاق از وابستگی به منبع فرا انسانی بی‌نیاز سازد.

اخلاق سکولار علاوه بر مشکلات توجیهی، معرفتی و هنجاری‌ای که دارد، در کنترل هنجارشکنی‌های اخلاقی در فضای مجازی موفق نخواهد بود، زیرا معیارهای یادشده برای اخلاق سکولار به سبب نسبت دستوری و هنجاری که همراه دارد، خود مبدئی برای توجیه، تقویت و فراگیرسازی تعاملات غیرهنجارمند است.

۳-۲ اخلاق دینی در تعاملات سایبری

باورها و ارزش‌های دینی یکی از محرک‌های درونی است که فرد را به رفتار درست و هنجارمند سوق می‌دهد. اخلاق دینی، هم نقش تحریکی برای رفتار اخلاقی دارد و هم نقش بازدارنده برای رفتار غیراخلاقی، از این‌رو اخلاق دینی، هم در فضای واقعی زندگی ما نقش‌های تحریکی و کنترلی ایفای کند و هم در فضای مجازی. محوری‌ترین عنصر در تهذیب اخلاق «مراقبت» است. مراقبت در علم اخلاق به معنای خودکنترلی مستمر و محافظت دائم از رفتارهای ظاهری و باطنی است.^{۴۰} حضور عنصر مراقبت در اخلاق نشانه این است که اخلاق از طریق توانمندسازی افراد به خود بازدارندگی به اهداف خود نایل می‌شود. اکنون به تناسب تحقیق باید بررسی کرد که چگونه می‌توان کاربران و اهالی دهکده سایبر را به قدرت خودکنترلی و مراقبت توانمند ساخت؟ برای پاسخ به این سؤال، سزاوار است که درباره‌ی خاستگاه کم‌توجهی افراد به دستورات و رهنمودهای اخلاقی، کاوش کرده و در پی آن، دستاوردهای دین در این زمینه بررسی شود.

د. دلایل کم‌توجهی به دستورات اخلاقی

(۱) ضعف استدلال اخلاقی

افرادی که حریم اخلاقی دیگران را محترم نمی‌شمارند قطعاً خود از سرمایه‌های اخلاقی نازل‌تری بهره‌مندند. کلبرگ در تحقیقی درباره‌ی مراحل شناخت قضاوت اخلاقی افراد مجرم، به این نتیجه رسیده که انجام رفتار مجرمانه و غیراخلاقی به سبب رشد ضعیف اخلاقی آنهاست. این نظریه که به نظریه «رشد اخلاقی» معروف است، اظهار می‌دارد که بزه‌کاران به علت عدم فرصت اجرای نقش در کودکی، نتوانسته‌اند استدلال اخلاقی خود را وسعت بخشیده و در نتیجه رشد اخلاقی ضعیفی داشته‌اند.^{۴۱} ضعف استدلال اخلاقی و کم‌توجهی به دستورات و احکام و قواعد اخلاقی، خود متأثر از عدم اطمینان افراد از درستی و صحت مرجع آنهاست.^{۴۲}

(۲) نیازها، وسایق‌های مختلف

رفتار انسان تحت تأثیر عوامل انگیزشی است. انگیزه‌ها هم خود متأثر از نیازها و سایق‌های حاصل از آن است.^{۴۳} نیازها و سایق‌های رفتاری در انسان گونه‌های مختلفی دارند که در اینجا ذیل دو عنوان کلی «نیازهای فیزیولوژیک» و «نیازهای روانی» بررسی می‌شوند. با توجه به اصل روان‌شناختی وابستگی رفتار به انگیزه، ممکن است کم‌توجهی به قواعد و اوامر اخلاقی بدین سبب باشد که انگیزه رفتار اخلاقی، قوی و مستحکم نیست؛ یعنی ممکن است فرد به اصول اخلاقی ایمان داشته باشد و انگیزه کافی برای انجام فعل اخلاقی داشته باشد، با این حال، این انگیزه تداوم نیافته و بر اثر گرایش‌ها و سایق‌های بیرونی و درونی افراد دچار اختلال شود.

(۳) ضعف ضمانت اجرا

یکی دیگر از دلایل کم‌توجهی به دستورات اخلاقی، خصوصاً در فضای مجازی، ضعف ضمانت‌های اجرایی است. ضمانت‌های اجرایی رسمی به سختی قادرند بر فضای مجازی نظارت داشته باشند، علاوه بر اینکه ضمانت‌های اجرایی غیررسمی که امنیت اخلاقی را تأمین کنند، وجود نداشته یا حضور آنها بسیار کم‌رنگ است. به سبب ضعف ضمانت اجراست که شکستن هنجارهای اخلاقی در فضای اینترنتی بسیار چشمگیرتر از جهان واقعی است. علت آن نیز این است که روابط اینترنتی در فضایی صورت می‌گیرد که هیچ سازمانی کنترل عضویت در شبکه‌های مجازی را به عهده نداشته و هیچ سازمان متمرکز

جهانی برای مسدود کردن تارنماها وجود ندارد،^{۴۴} از این رو ضعف ضمانت‌های اجرا مستعد بروز رفتارهای هنجارشکنانه اخلاقی خواهد بود.

دستاوردهای دین در تقویت رفتار اخلاقی

با توجه به عوامل کم‌توجهی افراد به احکام و دستورات اخلاقی، سزاوار است بررسی شود که دین چه نقش‌ها و کارکردهایی در این زمینه می‌تواند داشته باشد یا دستاوردهای دین در رفع محدودیت‌های پیش‌گفته اخلاقی چیست؟ دین برای جبران کمبود انگیزشی و تضمینی و همچنین تقویت توجه به دستورات اخلاقی، کارکردها و نقش‌های مهمی برعهده دارد که به مواردی از آن اشاره می‌شود.

دین، مرجع اطمینان بخش صدور احکام اخلاقی

افراد هنگامی انگیزه کافی برای مراعات کردن قواعد اخلاقی و انجام رفتار اخلاقی به دست می‌آورند که از بنیه استدلال اخلاقی قابل دفاع بهره‌مند باشند. یکی از زمینه‌های تقویت استدلال و پیدایش انگیزه در انسان‌ها این است که به طریقی بر درستی احکام و دستورات اخلاقی واقف شده و احکام و دستورات اخلاقی را اطمینان‌بخش تلقی کنند. راه وقوف بر درستی احکام و دستورات اخلاقی یا وجدان اخلاقی انسان‌هاست و یا توصیه‌ای که از سوی توصیه‌کننده‌ای آگاه و دلسوز صادر شود. از آنجا که احکام اخلاقی دینی، از منبع وحی صادر می‌شود و هیچ تردیدی در خصوص آگاهی و خیرخواهی خداوند در دل مؤمنان وجود ندارد، انگیزه و اطمینان قوی در پیروی از آن احکام در جان مؤمنان پدید می‌آید.^{۴۵}

دین استمرار بخش انگیزه رفتار اخلاقی

حفظ و تقویت انگیزه در تداوم رفتار اخلاقی نقش کلیدی دارد. دین و گزاره‌های دینی فرد را در جهت حفظ، تقویت و استمرار انگیزه رفتار اخلاقی کمک می‌کند.^{۴۶} دین، هم معیارهای ثابت برای توجیه اخلاق فراهم می‌کند و از رهگذر آن انگیزه‌ها، ثبات و جاودانگی می‌یابد و هم معتقدات دینی از جمله اعتقاد به روز قیامت و اعتقاد به پاداش عذاب اخروی انگیزه‌بیشتری برای پیروی از احکام اخلاقی فراهم می‌آورد.^{۴۷} بنابراین، باورهای دینی، هم در ایجاد انگیزه اخلاقی مؤثر است و هم در بقا و استمرار آن.

ضمانت‌های اجرای دینی برای اخلاق

نبود ضمانت اجرایی از چالش‌های مورد بحث در اخلاق به شمار می‌رود. این محدودیت، در حوزه تعاملات سایبری چشمگیرتر و مسئله‌سازتر به نظر می‌رسد. بنابراین، جست‌وجوی تضمین برای اخلاق، زمینه‌ساز عملی شدن هرچه بیشتر اصول اخلاقی در فضای واقعی و مجازی خواهد بود. یکی از کارکردهای اخلاقی دین در اندیشه متفکران اسلامی، فراهم ساختن ضمانت اجرا برای اصول اخلاقی است.^{۴۸} خصوصیات روان‌شناختی انسان ضرورت تضمین و انگیزه‌های دینی را ضروری‌تر می‌سازد، زیرا اصول اخلاقی و برنامه‌های تربیتی هنگام طغیان غرایز و شهوت‌ها و رویارویی با کشش‌ها و سایق‌های درونی، ممکن است دچار اختلال شود. در این وضعیت، ضروری است نیرویی فراتر از وجدان انسان کنترل و تعدیل او را برعهده گیرد.^{۴۹} اعتقاد به خدا که از همه تر و خشک عالم آگاه است^{۵۰} و از رگ گردن به انسان نزدیک‌تر است،^{۵۱} و همچنین ایمان به دنیای دیگری که در آن نیکوکاران پاداش گرفته و بدکاران به سزای اعمال خود می‌رسند، ضمانتی برای تحقق عملی احکام اخلاقی به‌دست می‌دهد.

ناظر اخلاقی در خلوت‌های سایبری

یکی از عوامل اساسی وقوع جرایم و هنجارشکنی اخلاقی در فضای سایبر، پنهانی بودن وقوع جرم و پنهان ماندن هویت مجرم است. این خصوصیت ضمن اینکه به کاربر انگیزه جرم می‌دهد، تدابیر پیشگیرانه جرم را نیز با مانع روبه‌رو می‌سازد. مانع بودن فضای سایبر ————— این سبب است که ————— باعث می‌شود شخص بدو مشاهده‌کننده‌ای آنکه کسیا اجازه‌تعرضه‌حرم‌شده‌اش باشد، بر اساس میلش عمل کند. برخلاف دنیای فیزیکی، در فضای سایبر این امکان وجود دارد که کاربران بتوانند در خصوصی‌ترین و ایمن‌ترین مکان، شدیدترین ناهنجاری‌ها را مرتکب شوند. امکان ارتکاب جرم در حریم امنی امکان مخفی‌نگهداشتن هویت واقعی، باعث شده است که بسیاری از افراد در فضای سایبر در مقایسه با دنیای فیزیکی، چهره‌های شخصیت متفاوت خود بروز دهند.^{۵۲} بنابراین، محیط سایبر خلوت‌گهی^{۵۳} می‌شود که فرد را وادار می‌کند تا خود را در هر نوع استفاده از امکانات فراهم‌شده در فضای مجازی آزاد بیندارد، از این رو اگر فرد به عنوان کاربر و عضو تعامل‌گر در فضای اینترنتی، خود را در موقعیتی ببیند که از او مراقبت می‌شود قطعاً انحرافات او کاهش خواهد یافت.

در منابع دینی به این خصوصیت روان‌شناختی انسان که در خلوت‌ها انگیزه گناه در او بیشتر می‌شود، توجه زیادی صورت گرفته است. شاید به‌علت همین خصوصیت است که در روایات معصومان^۱ مجالست زن و مرد در مکان‌هاییکه شخص سوم آنها را نمی‌بیند، منع شده است^{۵۴} و اعتقاد به خداوند به عنوان مراقبت‌کننده و ناظر رفتار و کردار انسان، عامل بازدارنده، نگهدارنده و کنترل‌گر آسیب‌ها و مفسد اخلاقی و اجتماعی مدنظر قرار گرفته است. حضرت امام رضا^{۱۵} در حدیثی که به «علل الشرایع» مشهور است، ایمان به خداوند را عامل بازدارنده دانسته و ریشه‌بسیاری از انحراف‌های فردی و اجتماعی را در ضعف یا عدم ایمان به خداوند و عدم توجه به ناظر و مراقبت‌کننده اعمال و رفتارها دانسته‌اند. آن حضرت در پاسخ به این پرسش که چرا باید به خداوند اقرار کرد، نگرش کارکردگرایانه انتخاب نموده، چنین می‌فرمایند:

دلیل لزوم اقرار به خداوند زیاد است، از جمله اینکه کسیکه به خداوند اقرار نمی‌کند از گناهانش دوری نمی‌جوید و از ارتکاب گناهان کبیره، امتناع نمی‌ورزد، و به هیچکسی که ناظر و مراقب خواسته‌ها و لذت‌خواهی‌هایش در فساد و ظلم باشد، توجه نمی‌کند، از این رو هنگامی که فرد گناه کرد و تمام آنچه می‌خواست و هوس می‌کرد بدون مراقبت یک مراقبت‌گر مرتکب شد، زمینه نابودی جامعه و هجوم برخی بر برخی دیگر فراهم خواهد شد. در نتیجه، این امر سبب می‌شود که آنها آبرو و مال همدیگر را به تاراج برده و خون و زنان همدیگر را حلال شمرده و همدیگر را به قتل برسانند.^{۵۵}

حضرت در فراز بعدی حدیث شریف با توجه به خصوصیت روانی خلوت‌نترسی انسان، پذیرش خداوند و عالم غیب را عامل بازدارنده انسان از گناه و فساد در خلوت‌تگاه‌های بیرونی و درونی دانسته و چنین می‌فرمایند:

ما می‌بینیم که گاهی افراد در موارد پنهانی و دور از چشم دیگران، فساد می‌کنند. اگر ایمان به خدا و ترس از عالم غیب نبود، کسی نبود که در خلوت شهوانی و ارادی افراد، آنها را در دوری از گناه و هتک حرمت و انجام گناه کبیره تحت نظر داشته باشد.^{۵۶}

آنچه در بحث هنجارشکنی اخلاقی در فضای سایبر اهمیت دارد، شکستن خلوت اهالی دنیای مجازی با باور درونی به موجود ناظر و شاهد و کنترل‌گر و مجهز ساختن آنها به اعتقاد به خدایی است که آشکار و پنهان را می‌داند^{۵۷} و کلید اسرار در دستان اوست و به

دریاها و ساحل علم داشته و هیچ اتفاقی نمی‌افتد که او نداند و هیچ تر و خشکی خارج از قلمرو علم بی‌منتهای او نیست.^{۵۸}

شیوه‌های نهادینه کردن اخلاق دینی در کاربران

فضای سایبر در صورتی به محیط امن تبدیل می‌شود که کاربران آن، سالم و هنجارمند عمل کنند. البته جای یادآوری است که در کنار راهبردهای ناظر به تقویت اخلاق کاربران، راهکارهای ایمن‌سازی با استفاده از ظرفیت تکنولوژیکی ابزار ارتباطات سایبری نیز مدنظر قرار گرفته است، مثل راهکارهای فیلترنمودن محتوای غیراخلاقی و ایجاد سیستم نظارت بر میزان و چگونگی نفوذ. اما نکته این است که اگر کاربران ضرورت و لزوم فضای ایمن در ارتباطات خودشان را باور نکنند، چنان‌که تجربه‌های چندساله نشان داده است، سازوکارهای تکنولوژیکی به سبب پیشرفت تکنولوژی و قرار گرفتن برنامه‌های عبور از موانع تعبیه‌شده بر سر راه استفاده‌کنندگان، عملاً تدابیرکنترلی را با بن‌بست روبه‌رو می‌سازد. با این حساب، راهبرد اخلاقی با استفاده از راهکارهای نهادینه‌سازی اخلاق کاربری با محوریت دستورات دینی به صورت متمم کنترلی، اهمیت خاصی خواهد داشت. در مباحث باقیمانده، راهکارها و شیوه‌های دیگری برای تقویت اخلاق دینی کاربران، بررسی شده است.

استحکام جامعه‌پذیری و تربیت دینی

جامعه‌پذیری و تربیت دینی کاربران از عواملی است که هم کاربران را در مقابل مخاطرات احتمالی آماده و هم دستورالعمل‌هایی برای برون‌رفت از وضعیت پیش‌آمده به دست می‌دهد. آموزش و تعلیم چگونگی استفاده از تکنولوژی سایبرمحور و جهت‌گیری مناسب در تعاملات کاربران در آن محیط، از جمله تدابیر پیشگیرانه اجتماعی است که پیوسته بر آن تأکید می‌شود. عنوان «تدابیر پیشگیرانه اجتماعی رشدمدار برای پیشگیری از طریق جامعه‌پذیری، انتخاب شده است. منظور از این تدبیر، «مجموعه اقداماتی است که در دوران رشد و تکامل شخصیتی و جسمی کودکان به اجرا درمی‌آید.»^{۵۹} با توجه به اینکه بیشتر کودکان و نوجوانان و نیز جوانان در معرض ارتکاب جرم قرار دارند، پیشگیریشدمدار، قدرتشناختو تمیز آنها را تقویت‌کرده و مهارت‌هایی را که در حفظ سلامت تعامل سایبری نیاز هست، آموزش می‌دهد. تربیت دینی و آموزش آموزه‌های دینی، نظیر

خود را به جای دیگری گذاشتن،^{۶۰} آثار وضعی و اخروی بر رفتار مترتب بودن،^{۶۱} احترام داشتن جان، مال، آبرو و ناموس دیگران^{۶۲} و پیامدهای اجتماعی رفتار فردی در سرنوشت و زندگی همگان،^{۶۳} همه در هدایت فرد به سمت رفتار حساب شده و هنجارمند کمک

خانواده و کاربران اخلاقی

خانواده، هم به لحاظ تربیتی و هم به لحاظ جامعه‌پذیری بر دیگر نهادها و سازمان‌ها تقدم دارد. اولین محیطی که می‌تواند بذر اخلاق را در ذهن شهروندان بالقوه دنیای سایر بکاردار، خانواده و با اولویت بیشتر، والدین است. چنانچه بتواند رابتهای امر، توصیه‌ها و آموزش‌های اخلاقی را از مرابتهای والدین منتقل و آنها را با خطرهای جامعه و همچنین مزایای و مطلوبیت‌های فضایی سایر یا شناکرد، می‌توان تا حد زیادی به‌بهره‌بخشید. اهداف پیشگرایانه تربیت اخلاقی کاربران امیدوار بود. والدین در فرایند تربیت فرزندشان می‌توانند به ایجاد حس مسئولیت‌پذیری و توانایی انتخاب‌گزینه‌های سالم‌نگام‌استفاده از اینترنت، تصمیم‌گیری‌ها و مناسب‌بدر باره محتوایی که قرار است مشاهده کنند و آموزش‌چگونگی رویارویی با محتوای نامناسبی که ممکن است مشاهده کنند و کاهش عواقب آن، اهتمام ورزیده^{۶۴} و در نهایت، سلامت فرزند خود را تضمین کنند.

مسئولیت‌دهی، همسالان و نفوذ اخلاقی

والدین، مسئولان آموزشی و تربیتی، بزرگسالان درگیر، همه در تقویت روحیه اخلاقی کودکان و نوجوانان نقش دارند. در کنار اینها عامل مهم دیگری که می‌تواند در شکل‌گیری شخصیت اخلاقی کودکان نقش مهمی ایفا کند، فرزندان اطرافیان بزرگ‌تراز آنها هستند. سپردن مسئولیت کوچک‌ترها به بزرگ‌ترها علاوه بر اینکه در سلامت رفتار کوچک‌ترها کمک می‌کند، برای خودشان نیز مفید خواهد بود، زیرا بر ایحفظ وجهه خود در برابر کوچک‌ترها سعی می‌کنند که مرتکب اقدامات ناشایست نشوند، زیرا که به‌خوبی می‌دانند که کوچک‌ترها رفتارهایشان را تعقیب کرده و منتظر تقلید از آنها هستند. تأثیر بازدارنده همسالان بر یکدیگر در اغلب انحرافات اجتماعی، نظیر استفاده از مواد مخدر، فرار از مدرسه و پرخاشگری به تجربه ثابت شده است. با این حساب، به‌نظر نمی‌رسد که در هدایت صحیح فعالیت‌های آن‌ها لاینکوچک‌ترها نتیجه‌مغایر پدید آید.^{۶۵} در حقیقت،

این افراد کهمی توانسد دانش آموزان، همسایگانیا بهتر از همه، خواهر و برادرهای بزرگ تر باشند، علاوه بر این که به کوچک ترها ————— ک تره ————— اچگونگی استفاده صحتی از اینترنت را می آموزند، مراقباشی تباهاتان نیز خواهند بود و اگر آموزش ببینند، می توانند باتذکرهای صحیح، از ارتکاب مجدد آنها جلوگیری کنند.

بعد دیگر نفوذ اخلاقی همسالان به آشناسازی فرزندان با دوستانی که شایستگی اخلاقی دارند، برمی گردد. این روش، هم به والدین و هم مدرسه و مراکز آموزشی و تربیتی امکان می دهد که در دوست یابی فرزندان اشراف داشته و آنها را از دوستان ناسالم دور کرده و به دوستان خود ساخته معرفی کنند.

آشناسازی با آثار وضعی رفتار

یکی از شیوه های تربیت اخلاقی، استدلال با پیامدهای منطقی و وضعی رفتار خاص است. این روش در قرآن کریم نیز به کار برده شده است. خداوند متعال به پیامبر دستور می دهند که در پاسخ به سؤال از خوردن شراب و بازی قمار، نفع و ضررشان را بیان کن و بگو که ضررشان بیشتر از منفعتشان است.^{۶۶} در جای دیگری آمده است که خوردن شراب و بازی کردن قمار، دشمنی و عداوت ایجاد کرده و باعث ترک نماز و دوری از خداوند می شود.^{۶۷} دو نمونه فوق، نشان می دهد که انسان ها به آثار وضعی جرم و گناه واکنش نشان می دهند و آگاهی از پیامدهای فردی و اجتماعی آن می تواند رفتار اخلاقی انسان را تقویت کرده و زمینه های جرم و گناه را از بین ببرد.

آگاه سازی پیامدهای منطقی رفتار کاربران آنان را به رفتار درست و هنجارمند دعوت می کند. علامه طباطبائی در بحث گناه و تأثیر وضعی آن در سطح زندگی فردی و اجتماعی و گسترش دامنه گناه بر تمام کسانی که در یک جامعه و در سایه فرهنگ واحد زندگی می کنند، بی عفتی را یادآور شده و آثار وضعی آن، از جمله تنزل موقعیت اجتماعی را گوشزد کرده و یادآور می شوند که بی عفتی اگر در سطح اجتماعی شیوع یافت آثار اجتماعی آن ممکن است دگرگون شود و واکنش اجتماعی کمتری در پی داشته باشد، اما آثار وضعی آن هیچ گاه از بین نخواهد رفت. ایشان در این باب چنین می فرمایند:

عفتکهیکیاز امور آدمیو خلعت (بی عفتی) امر دیگر یاز آدمیاست مادامکهی فردیاستیکنوع تأثیر درزنند ————— دگیر ندارد،

مثلاً آنکه دارا یخلاعتوی عفتیاستموردنفر تعمومقراری گیرد و مرد محاضر نیستند با او ازدواج کنند و اعتمادشان نسبت به او سلیمی شود، دیگر او را امینبر هیچامانتینمی سازند... البتھاین [ازین رفتن پیامد اجتماعی بعضی عفتی بی با شایع در سطح جامعه آنها در مورد احکام اجتماعی است اما احکام وضعیو طبیعی عفتی بهجا یخود باقی است؛ نسلرا قطع می کند و امراض مقاربتیمی آورد و مفاسد اخلاقیو اجتماعیدارد. از جمله مفاسد اجتماعی اش ایناست که نسا بود و دمان هارادر هموبر هممی سازد، انشعاب های قومیبیاطلمی شود، دیگر فواید یکهدرا یناشست عاب هاهست تعاید جمعمعهمی شود، پس آثار و وضعی عفتی که آثار سوء و موردانزجار فطر تبشریاست، خواهناخواه مترتبی شود.^{۶۸}

چنانکه مرحوم علامه نیز یادآور شده است، پیامدهای وضعی، ماندگار و تأثیرگذار است، از این رو اطلاع و آشنایی افراد، از جمله ساکنان و اهالی دهکده سایر از پیامدهای وضعی فعالیت هاییکه انجام می دهند، در هدایت و صلاحیت اخلاقی آنها نقش خواهد داشت.

تقویت احساس خوددیگرپنداری

خصیصه مشترک کسانی که در فضای مجازی مرتکب جرم می شوند و به رفتاری دست می زنند که ممکن است جان، مال و حیثیت دیگری را به خطر اندازند، این است که آنها دیگران را طعمه پنداشته و با پیش فرض مکتوم بودن هویتشان، رفتار مجرمانه انجام می دهند. اگر این احساس در کاربر به وجود آید که ممکن است خود او طعمه شده و حیثیتش به بازی گرفته شود به احتمال خیلی زیاد دست به چنین کاری نخواهد زد. از جمله دستورالعمل های دینی برای هدایت افراد به سمت رفتار اخلاقی «احساس خوددیگر پنداری» است. امام علی علیه السلام به فرزندش امام حسن علیه السلام وصیت می فرماید که مدام خود را به جای دیگری گذاشته و هرچه برای خود می پسندد برای دیگری هم بپسندد و هرچه برای خود نمی پسندد برای دیگری هم نپسندد.

پسرم! خود را مقیاس رفتار خود با دیگری قرار بده؛ هرچه برای خودت دوست می داری برای دیگری هم دوست بدار و هرچه خود ناخوشایند می پنداری برای دیگران هم ناخوشایند بیندار. چنانچه دوست نداری مورد ظلم واقع شوی پس به دیگران ظلم نکن، به دیگران نیکی کن چنانکه دوست داری به تو نیکی شود، و هرآنچه خود زشت میدانی در مورد دیگران هم زشت بدان، به آنچه علم نداری ولو اندک، سخن مرنان، و چیزی را که دوست نداری به تو گویند به دیگران نگو.^{۶۹}

این فراز امیرالمؤمنین □ دستورالعمل بسیار کارآمدی را به همه، چه در فضای تعاملات واقعی و چه در فضای تعاملات مجازی گوشزد می‌نماید و آن اینکه هرکسی سزاوار است خود را در موقعیت دیگران و از چشم‌انداز دیگران ارزیابی کند. پیامبر گرامی □ نیز به این روش اهتمام بسیار زیاد داشتند. روزی فردی از ایشان خواست که زنا را برای او حلال کند. حضرت در پاسخ فرمود: «آیا دوست داری در مورد شما [ناموس شما] نیز چنین شود.» مرد در پاسخ گفت: نه یا رسول الله. سپس حضرت فرمود: «پس هر چیزی که خود بدان راضی هستی برای برادرت نیز رضایت بده.»^{۷۰} آن حضرت در این گفت‌وگو تلویحاً به سؤال‌کننده می‌فهماند که چنان‌که هیچ‌کسی دوست ندارد به مادر، خواهر، دختر و زنش تعدی شود، باید حریم نگه‌دارد و حرمت حیثیت دیگران را بزرگ بشمارد.

تمام نکته‌های یادشده، ایده‌های اخلاقی ارزشمندی همراه دارد که لازم است به شیوه مناسب در اختیار کاربران فضای سایبر قرار گرفته و متعاقباً حس اخلاقی آنها تحریک و تحکیم یابد.

فرهنگ‌سازی امر به معروف و نهی از منکر

دین مبین اسلام برای جلوگیری از انحرافات، هنجارشکنی و هنجارسازی (تبدیل منکر به معروف) راهکاری در نظر گرفته است که در تمام جوامع و در همه فرهنگ‌ها و همچنین در سطوح مختلف اجتماعی، کاربرد دارد. راهکار «امر به معروف و نهی از منکر» که اهرم نظارتی از سوی عموم افراد جامعه است، آثاری دارد که در نهایت به سلامت جامعه منتهی می‌شود. در آیات و روایات بسیاری بر آثار امر به معروف و نهی از منکر تأکید شده است. هنگامی که از پیامبر □ در مورد آیه ۶ سوره مبارکه تحریم که در آن به حفظ خود و خانواده از آتش جهنم دستور داده شده، پرسیده شد که چگونه خود و خانواده خود را از آتش حفظ کنیم، حضرت در پاسخ چنین فرمود: «خانواده خود را به آنچه خداوند امر فرموده دستور بده، و از آنچه خداوند نهی کرده است نهی کنید اگر آنها اطاعت کردند حفظ خواهند شد.»^{۷۱}

دستور حضرت به امر به معروف و نهی از منکر برای حفظ خانواده بیانگر تأثیر عمیق این نوع برخورد در اصلاح دیگران است. پیامبر □ در فراز دیگری به صراحت بیان می‌فرماید که زمانی می‌رسد که زنان به فساد، و جوانان به سمت فجور و گناه کشیده

می‌شوند، اما اطرافیان امر به معروف و نهی از منکر نمی‌کنند و همین بی‌توجهی کم‌کم به این امر می‌انجامد که معروف به جای منکر و منکر در کسوت معروف درمی‌آید.^{۷۲} شواهد زیادی راجع به اهمیت و کاربرد امر به معروف و نهی از منکر وجود دارد که به همین دو مورد بسنده می‌شود.

آنچه از این بحث می‌توان استفاده کرد نقش امر به معروف و نهی از منکر در سلامت اخلاقی کاربران سایبری است. امروزه یکی از نگرانی‌ها آلودگی اخلاقی نوجوانان و جوانان از طریق ارتباطات الکترونیک و رسانه‌های جمعی، خصوصاً اینترنت است. اگر سنت امر به معروف و نهی از منکر حاکم باشد، این مشکل اگر به صورت کامل از بین نرود، دست‌کم کاهش یافته و پیامدهای تخریبی‌اش به حداقل می‌رسد. البته فرهنگ‌سازی امر به معروف و نهی از منکر نیازمند برنامه‌ریزی جمعی است که شروع آن از سنین کودکی افراد است. نظام‌های تربیتی و قانون‌های درگیر می‌توانند با دستور کار قراردادن تقویت روحیه امر به معروف و نهی از منکر به عنوان یکی از اهداف تربیتی، آینده‌فرزندان و جامعه را تضمین کنند.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

از مباحث انجام‌شده می‌توان نتیجه گرفت:

- الف) محیط سایبر ضمن فراهم‌سازی امکانات پیشرفت‌زا، آسیب‌هایی نیز همراه دارد؛ آسیب‌هایی که با ماهیت سایبر قرین است. خصوصیات فضای سایبر، نظیر ارتباطی بودن، امکان پنهان نگهداشتن هویت، حاکمیت چندگانگی و تضادهنجاری و نبود راهکار نظارتی‌کارآمد، مستعدرفتارهای غیراخلاقی در کاربران است.
- ب) اقدامات لازم برای سلامت محیط سایبر در سه سطح ملی، بین‌المللی و فردی مورد بحث قرار گرفته و به اجرا درآمده است که با توجه به مشکلات و چالش‌های اقدامات دولتی و بین‌المللی، بهترین و کارآمدترین اقدام، راهبردهای فردی و اخلاقی است.
- ج) ضعف اخلاق در رفتارهای افراد چه در محیط واقعی و چه در محیط سایبر، معلول ضعف و سستی استدلال اخلاقی، هجمه‌گرایش‌ها و سابق‌های فردی و نبود ضمانت اجرای مؤثر است.

د) دین، دستاوردهای ارزشمندی برای تقویت رفتار اخلاقی افراد همراه دارد. دین، مرجع اطمینان بخش صدور احکام اخلاقی را در اختیار افراد قرار داده و باعث تقویت و استحکام انگیزه رفتار اخلاقی می‌شود. گذشته از همه، ناظر آرمانی اخلاق در دین، ضمانت اجرای مؤثر، کارآمد و مستمر برای اخلاق به شمار می‌رود.

ه) تقویت اخلاق دینی در کاربران، وابسته به اعمال راهبردهای ذیل است: اول، اینکه در فرایند جامعه‌پذیری و تربیت کودکان اخلاق دینی به صورت جدی و به عنوان یک هدف، مورد توجه نهادهای تربیتی و عوامل جامعه‌پذیری قرار گیرد. دوم، اینکه باید کاربران را با آثار وضعی و پیامد منطقی رفتارشان در محیط سایبر آشنا ساخت. سوم، این روحیه را در کاربران ایجاد کرد که خود را در موقعیت دیگران قرار دهند. چهارم، نهادینه کردن امر به معروف و نهی از منکر در افراد جامعه، بستر امنیت رفتاری تعامل‌گران محیط سایبر را تضمین می‌کند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پی‌نوشت‌ها

۱. برای اطلاع از تعاریف دین، ر.ک. ابن منظور، لسان العرب، ۵ ذیل واژه دین؛ مایکل پترسون و همکاران، عقل و اعتقاد دینی ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی، ص ۱۸؛ محمدتقی مصباح، آموزش عقاید، ج ۱، ص ۲۶؛ سیدمحمدحسین طباطبائی، المیزان، ج ۲، ص ۱۴۳. و برای تعریف اخلاق، ر.ک. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ص ۱۸۵؛ نصیرالدین طوسی، اخلاق ناصری، ص ۱۰۱؛ ملامهدی نراقی، جامع السعادات، ص ۴۶؛ آر اف، اتکینسون، درآمدی بر فلسفه اخلاق ترجمه سهراب علوی نیا، ص ۱۶.
۲. محمدتقی مصباح، «رابطه دین و اخلاق»، قیاسات، ش ۱۳، ص ۳۴.
۳. مسعود امید، درآمدی بر فلسفه اخلاق از دیدگاه متفکران مسلمان معاصر ایران، ص ۱۷۱.
۴. cyber interaction.
۵. زهرا پیشگاهی فرد، سلمان انصاری‌زاده، افشین کرمی و فریاد پرهیز، «تعامل در فضای سایبر و تاثیر آن بر هویت زنان در ایران»، پژوهش زنان، سال هشتم، ش ۲، ص ۱۹۵.
۶. Richard A. Spinello , cyberethics (morality and low in cyberspace), p.۳۷.
۷. Virtual space.
۸. سعیدرضا عاملی، «جهانی‌شدن‌ها مفاهیم و نظریه‌ها»، ارغنون، ش ۲۴، ص ۸.
۹. برومند باستانی، جرائم کامپیوتری و اینترنتی، ص ۲۸.
۱۰. Nicholas Negroponte.
۱۱. فلیپ برتون، آیین انترنت، تهدیدی برای پیوند اجتماعی، علی اصغر سرحدی، ن جمشیدی، ص ۲۴.
۱۲. Passwords.
۱۳. ID.
۱۴. Links.
۱۵. Webs.
۱۶. منوچهر محسنی، جامعه‌شناسی جامعه اطلاعاتی، ص ۴۱.
۱۷. رونالد رابرتسون، جهانی شدن، کمال پولادی، ص ۲۱۳.
۱۸. مجموعه نویسندگان، اینترنت و آسیب‌های اجتماعی، ویراسته مسعود کوثری، ص ۱۳۱-۱۱۷.
۱۹. Carnegie Mellon university.

۲۰. هیوبرت دریفوس، نگاه فلسفی به اینترنت، علی ملائکه، ص ۱۶.
۲۱. احمد امیدوار و علی اکبر طالبی، اعتیاد به اینترنت، ص ۱۵.
۲۲. محمدسعید ذکائی، «جوانان و فراغت مجازی»، مطالعات جوانان، ش ۶، ص ۱۷-۲۳.
۲۳. مجموعه نویسندگان، همان، ص ۹۴.
۲۴. حسین گدازگر و علی مراد موسی پور، بررسی تاثیرات اینترنت بر نسبی نگری هنجاری و جهان‌نگری دانشجویان دانشگاه تبریز، علوم اجتماعی، ش ۳، ص ۲۰۱.
۲۵. مسعود کوثری و دیگران، اینترنت و آسیب‌های اجتماعی، ص ۱۸۴.
۲۶. دیوید گرینفلد در مورد ارتباط روابط مجازی بر روابط بیرونی و واقعی ادعا می‌کند که تحقیقات نشانگر این است که ۳۱ درصد روابط جنسی آنلاین به ارتباط جنسی واقعی منجر می‌شود. ر.ک: (دیوید گرینفلد، «اعتیاد مجازی» سیاحت غرب، ش ۱۸، ص ۲۳).
۲۷. ابراهیم حسن بیگی، حقوق و امنیت در فضای سایبر، ص ۲۷۰-۲۷۱.
۲۸. همان، ص ۲۷۴.
۲۹. همان، ص ۲۷۸.
۳۰. امیرحسین فراهانی جلالی، «صلاحیت کیفی در فضای سایبر»، فقه و حقوق، ش ۱۱، ص ۹۴.
۳۱. میزگرد «آزادی، اخلاق و امنیت اطلاعات در فضای سایبر»، کتاب ماه کلیات، ش ۸۵.
۳۲. مجموعه نویسندگان، همان، ص ۸۳.
۳۳. ر.ک: دکتر ابراهیم حسن بیگی، همان، ص ۱۹۰-۱۹۸.
۳۴. برومند باستانی، جرائم کامپیوتری و اینترنتی، ص ۶۳.
۳۵. مجموعه نویسندگان، «نگاهی به چالش‌ها و راهکارها در امنیت شبکه»، کتاب ماه کلیات، ش ۸۵، ص ۳۱.
۳۶. «آزادی، اخلاق و امنیت اطلاعات در فضای سایبر»، کتاب ماه کلیات، ش ۱۸، ص ۳۸.
۳۷. جمعی از نویسندگان، اخلاق کاربردی چالشها و کاوشهای نوین در اخلاق عملی، ص ۴۱۲.
۳۸. Kai Nielsen, Religious versus secular morality, in ethics without God, p. ۵۳۸-۵۴۰.
۳۹. ر.ک. مریم صانع پور، فلسفه اخلاق و دین، ص ۵۶-۶۴.
۴۰. ملا محمد مهدی نراقی، معراج السعاده، ص ۶۹۴.
۴۱. دیوید پوت و این و آیدین سامونز، روانشناسی و جرم، دکتر داود نجفی توانا، ص ۸۱.
۴۲. محمد فتحعلی خانی، آموزه‌های بنیادین اخلاق، ج ۱، ص ۷۳.
۴۳. علی اکبر سیف، روان‌شناسی پرورشی، ص ۳۵۰.
۴۴. دکتر نعیم بدیعی، «چالشهای روزنامه نگاری الکترونیکی»، رسانه، ش ۵۵، ص ۲۵-۴۶.
۴۵. محمد فتحعلی خانی، همان.
۴۶. ذبیح الله نعیمیان، «مبادی کلامی اخلاق»، پایان نامه کارشناسی ارشد، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی □، ص ۵۴.

۴۷. محمدفتحعلی خانی، همان، ص ۲۹.
۴۸. ر.ک: ترابط دین و اخلاق از منظر استاد مصباح و «اقتراح: دین و اخلاق»، قبسات، ش ۱۳، ص ۲-۲۹.
۴۹. جعفر، سبحانی، «رابطه دین و اخلاق (پرورش فضائل و تعدیل غرایز پشتوانه اجرای ارزشها)»، کلام اسلامی، ش ۳۱، ص ۱۲.
۵۰. انعام: ۵۹.
۵۱. ق: ۵۱.
۵۲. امیرحسین جلالی فراهانی، رضا باقری اصل، «پیشگیری اجتماعی از جرائم و انحرافات سایبری»، مجلس پژوهش، ش ۵۵، ص ۱۴۹.
۵۳. Privacy.
۵۴. امام صادق □ بیعت پیامبر بر زنان را خود داری از مجالست زن و مرد در خلوت می دانند و همچنین حضرت پیامبر □ نخواهیدن مرد را در مکانی که صدای زن نامحرم شنیده می شود جزء خصوصیات افراد مؤمن به خدا و قیامت بر می شمارند. (ر.ک: محمدبن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۰، ص ۱۸۵).
۵۵. شیخ صدوق، عیون اخبار الرضا □، ج ۲، ص ۴۲۱.
۵۶. همان.
۵۷. اعلی: ۷.
۵۸. انعام: ۵۹.
۵۹. امیرحسین جلالی فراهانی و رضا باقری اصل، همان، ص ۱۳۴.
۶۰. نهج البلاغه، ص ۳۹۱.
۶۱. مائده: ۳۳.
۶۲. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۲۳، ص ۱۶۵.
۶۳. انفال: ۲۵.
۶۴. امیرحسین جلالی فراهانی و رضا باقری اصل، همان، ص ۱۴۱.
۶۵. همان، ص ۱۴۲.
۶۶. بقره: ۲۱۹.
۶۷. مائده: ۹۱.
۶۸. سیدمحمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه سیدمحمد باقر موسوی همدانی، ج ۲، ص ۶۴۴.
۶۹. سیدرضی، نهج البلاغه، ص ۳۹۷.
۷۰. ابن اثیر، أسد الغابة فی معرفة الصحابة، ج ۵، ص ۲۶۳.
۷۱. محدثعاملی، تفصیلوسائل الشیعه إلی تحصیل مسائل الشریعة، ج ۱۶، ص ۱۴۸.
۷۲. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۵۲، ص ۱۸۱.

منابع

- ابن اثیر، *أسد الغابة فی معرفة الصحابة*، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۹ ق/ ۱۹۸۹، ج ۵.
- اتکینسون، آر اف، *درآمدی بر فلسفه اخلاق*، ترجمه سهراب علوی نیا، تهران، مرکز ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۹.
- الاصفهانى، الراغب، المفردات فی غریب القرآن، دفتر نشرالکتاب، اول، ۱۴۰۴، ص ۱۸۵.
- امید، مسعود، *درآمدی بر فلسفه اخلاق از دیدگاه متفکران مسلمان معاصر ایران*، تبریز، دانشگاه تبریز؛ موسسه تحقیقاتی علوم اسلامی - انسانی، ۱۳۸۱.
- امیدوار، احمد و طالبی، علی اکبر، *اعتیاد به اینترنت*، مشهد، تمرین، ۱۳۸۱.
- باستانی، برومند، *جرائم کامپیوتری و اینترنتی*، تهران، بهنامی، ۱۳۸۳.
- بدیعی، نعیم، «چالشهای روزنامه نگاری الکترونیکی»، *رساله*، ش ۵۵، ص ۲۵-۴۶.
- برتون، فلیپ، *آیین اینترنت*، *تهدیددی برای پیوند اجتماعی*، علی اصغر سرحدی، ن جمشیدی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۸۲.
- پترسون، مایکل و همکاران، *عقل و اعتقاد دینی*، ترجمه احمد نراقی و ابراهیم سلطانی، چ چهارم، تهران، طرح نو، ۱۳۸۴.
- پوت، دیوید واین و سامونز، آیدین، *روانشناسی و جرم*، دکتر داود نجفی توانا، تهران، میزان، ۱۳۸۳.
- پیشگاهی فرد، زهرا، انصاری زاده، سلمان، کرمی افشین و پرهیز، فریاد، «تعامل در فضای سایبر و تأثیر آن بر هویت زنان در ایران»، *پژوهش زنان*، سال هشتم، ۲ تابستان ۱۳۸۹، ص ۱۸۹-۲۰۹.
- جلالی فراهانی، امیر حسین و باقری اصل، رضا، «پیشگیری اجتماعی از جرائم و انحرافات سایبری»، *مجلسو پژوهش*، تابستان ۱۳۸۶ - ش ۵۵، ص ۱۲۱ - ۱۵۶.
- حسن بیگی، دکتر ابراهیم، *حقوق و امنیت در فضای سایبر*، تهران، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین‌المللی ابرار معاصر، ۱۳۸۴.
- دریغوس، هیوبرت، *نگاه فلسفی به اینترنت*، علی ملانکه، تهران، گام نو، ۱۳۸۳.
- دهخدا، علی اکبر، *لغت نامه*، تهران، دانشگاه تهران دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۳۷.
- ذکائی، محمد سعید، «جوانان و فراغت مجازی»، *فصلنامه مطالعات جوانان*، ش ۶، ص ۲۵-۱.
- رابرتسون، رونالد، *جهانی شدن*، کمال پولادی، تهران، ثالث، ۱۳۸۰.
- سبحانی، جعفر، «رابطه دین و اخلاق (پرورش فضائل و تعدیل غرایز پشتوانه اجرای ارزشها)»، *کلام اسلامی*، ش ۳۱، ص ۴-۱۵.
- سیدرضی، *نهج‌البلاغه*، قم، هجرت، ۱۴۱۴ق، ص ۳۹۷.
- سیف، علی اکبر، *روانشناسی پرورشی*، تهران، آگاه، پانزدهم، ۱۳۸۵.
- شیخصدوق، *عیون اخبارالرضا*، چ دوم، قم، مؤسسه انتشاراتی پیام علمدار، ۱۳۸۸، ج ۲.
- صانع‌پور، مریم، *فلسفه اخلاق و دین*، تهران، آفتاب توسعه، ۱۳۸۲.
- طباطبائی، سیدمحمدحسین، *المیزان*، چ سوم، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ج ۲.
- طوسی، نصیر الدین، *اخلاق ناصری*، تهران، خوارزمی، بی تا.

- عاملی، سعیدرضا، «جهانی‌شدن‌ها مفاهیم و نظریه‌ها»، *ارغنون*، تابستان ۱۳۸۳ - ش ۲۴، ص ۱-۵۰.
فتحعلی‌خانی، محمد، *آموزه‌های بنیادین اخلاق*، قم، مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۷۹، ج ۱.
فراهانی جلالی، امیرحسین، «صلاحیت کیفری در فضای سایبر»، *مجله فقه و حقوق*، ش ۱۱، ص ۹۱-۱۲۰.
گدازگر، حسین و موسی‌پور، علی مراد، «بررسی تأثیرات اینترنت بر نسبی‌نگری هنجاری و جهان‌نگری دانشجویان دانشگاه تبریز»، *علوم اجتماعی*، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد، ش ۳، ص ۱۸۳-۲۰۳.
مجلسی، محمدباقر، *بحار الأنوار*، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳، ج ۵۲.
مجموعه نویسندگان، *اخلاق کاربردی چالشها و کاوشهای نوین در اخلاق عملی*، قم، پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۶.
مجموعه نویسندگان، *اینترنت و آسیب‌های اجتماعی*، ویراسته مسعود کوثری، تهران، سلمان، ۱۳۸۷.
محسنی، دکتر منوچهر، *جامعه‌شناسی جامعه اطلاعاتی*، تهران، دیدار، ۱۳۸۰.
مصباح، محمدتقی، «دین و اخلاق»، *قیاسات*، سال چهارم، ش ۱۳، ص ۳۰-۳۸.
—، *آموزش عقاید*، چ سیزدهم، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۴.
میزگرد «آزادی، اخلاق و امنیت اطلاعات در فضای سایبر»، *کتاب ماه کلیات*، ش ۸۵، دی ۱۳۸۳، ص ۳۶-۵۷.
نراقی، ملامحمد مهدی، *معراج السعادة*، ج چهارم، بیروت، اعلی، بی‌تا.

Nielsen, Kai, *Religious versus secular morality, in ethics without God*, London, Pemeberon books, ۱۹۳۷.
Richard A. Spinello, *cyberethics (morality and low in cyberspace)*, USA, Jones and bartillett science, second edition, ۲۰۰۲.

